

sinagoga kulturni center

Usakdan.jik
v judovski
tradiciji

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

26-4(083.824)

VSAKDANJIK v judovski tradiciji : gostujoča
razstava Mestnega muzeja Ljubljana - projekt
»Muzeji povezujemo« ob Evropskem dnevu judovske
kulture v Sloveniji : Sinagoga Maribor, 22. 9.-14.
9. 2007 / [spremna beseda Marjan Toš]. - Maribor :
Pokrajinski muzej, 2007

1. Toš, Marjan
COBISS.SI-ID 59074305

Vsakdanjik v judovski tradiciji

V okviru projekta Evropski dan judovske kulture v Sloveniji bo v mariborski Sinagogi od 2. do 14. septembra 2007 na ogled dokumentarna razstava VSAKDANJIK V JUDOVSKI TRADICIJI. To bo predstavitev nekaterih poglavitnih elementov judovske zgodovine, vere, kulture in tradicije, ki jo neguje tudi maloštevilna Judovska skupnost Slovenije. Ta je skupaj z Mestnim muzejem iz Ljubljane poskrbela za izvirno dokumentarno predstavitev nekaterih tipičnih in pomembnejših tem iz judovskega vsakdanjika, ki jih dodatno pojasnjujejo nekateri izbrani predmeti.

Razstava je razdeljena na nekaj zaokroženih programskih delov, ki tvorijo zanimivo celoto. Prvi del zajema predstavitev judaizma, prvo monoteistično religijo, ki daje poseben vpogled v Boga, človeštvo, z nami deli nekaj pomembnih idej o človeštvu in odnosih med posamezniki. Deset zapovedi je zbirka bibličnih idealov, že Tora sama je zbirka zakonov in zapovedi, ki jim sledi še veliko drugih. Judaizem nekateri

imenujejo tudi religija zakonov oz. zapovedi. V tem sklopu so vsebinska pojasnila o Tori, Tanahu, Talmudu in Midrašu; v nadaljevanju tega sklopa so predstavljene še molitve s poudarkom, da moramo točno vedeti, zakaj molimo in v zvezi s čim. To zavedanje se imenuje kavana. Molitev brez kavane ni molitev! V drugem delu razstava pojasnjuje judovsko vero, s poudarkom na sinagogi in templju, v tretjem sledi prikaz nekaterih judovskih obredov, od BRIT MILE, BAR MICVE in BAT MICVE, POROKE, SMRTI in ŽALOVANJA. Zlasti o smrti v judovski veri in tradiciji vemo malo; judovska vera šteje posmrtni svet za človekov pravi dom. Četrty del razstave je posvečen hebrejskemu jeziku. Hebrejščina je eden najstarejših jezikov na svetu in je danes tudi uradni jezik države Izrael. Spada v skupino semitskih jezikov in se še vedno piše in govori zelo podobno kot biblijska hebrejščina izpred več kot 3000 let. Jezikovna delitev Judov do druge svetovne vojne (Aškenazi in Sefardi) je poznala ladino in jidiš. Danes oba govorijo le še

starejši Judje. V petem delu je pregledno prikazan JUDOVSKI KOLEDAR s prazniki. Judovski koledar je kombinacija lunarno-solarnega, ima 12 mesecev (včasih 13). Judovsko leto se prične jeseni ob prvem dežju; zdaj smo na koncu leta 5766. Leto je polno praznikov, eni so bolj pomembni od drugih, vsi pa spominjajo na vesele ali žalostne dogodke iz judovske zgodovine. Ta del razstave zaokroža prikaz ŠABATA, sedmega, najsvetejšega dneva v tednu za Jude, ki je seveda praznik (Geneza 2:3 – »In Bog je blagoslovil sedmi dan in ga posvetil, kajti ta dan je počival od vsega svojega dela, ki ga je storil, ko je ustvarjal.«). Šabat se konča v soboto zvečer, ko so vidne prve tri zvezde na nebu ...

Sklepni, šesti del razstave je namenjen judovski hrani oziroma KAŠRUTU. Kašrut je posebna »dieta« za telo in dušo. Oboje nam je bilo dano od Boga, Tora pa nas uči, kako pravilno vzdrževati ta dva darova. Pomen vseh pravil kašruta je, da skupaj z drugimi zapovedmi, ki se nanašajo na vsakodnevno življenje, pomaga zapolniti praznino med fizičnim in duhovnim, med navadnim in svetim. Navidez nepomembno dejanje se spremeni v pomemben ritual, skozi katerega se človek očisti in se s tem vsaj malo približa božanskosti ...

Z razstavo želimo prvenstveno nekoliko pobližje seznaniti javnost z judovsko tradicijo in vero. Judje naseljujejo kraje na »sončni strani Alp« že od časov starega Rima, stalne judovske naselbine na območju današnje Slovenije pa je mogoče zaslediti v 11. stoletju. Tudi najstarejši arheološki dokazi o prisotnosti judovskega življa na današnjih slovenskih tleh so iz rimske dobe. Sicer pa srečujemo Jude na slovenskem narodnostnem ozemlju predvsem od 12. stoletja dalje in so še zlasti v srednjeveškem Mariboru

pustili veliko sledov, saj so s svojim delom in življenjem sooblikovali takratni mestni vsakdanjik in mestno podobo. Središče mariborske judovske skupnosti je bila sinagoga, ki se je ohranila v Židovski ulici 4 v starem delu mesta ob Dravi. Mariborski Judje so bili izjemno dejavni na gospodarskem in kulturnem področju in so se gospodarsko navezovali na mnoga takratna evropska mesta. Njihove gospodarske vezi so segale do Dunaja in Prage, na veliko so trgovali tudi z beneškim blagom. Njihova dejavnost je segala preko deželnih meja, mobilnost judovskega življa pa je bila zelo velika.¹ Po izgonu Judov leta 1496 oz. 1497 je postalo mariborsko mesto v marsičem osiromašeno, spomin na Jude pa se je ohranil skozi stoletja vse do današnjih dni. Nanje še posebno spominja obnovljena nekdanja sinagoga, ki med drugim skrbi za prezentacijo judovske zgodovine in dediščine. Treba je namreč vedeti, da so Judje v novoveškem času in tudi v slovenski sodobnosti na ozemlju današnje Slovenije zaznamovani s svojo fizično odsotnostjo. Po srednjeveških izgonih iz slovenskih dežel Koroške, Štajerske in Kranjske med letoma 1496 in 1515 so se Judje v sredini 18. stoletja vnovič v večjem številu naselili v Prekmurju. Judovska skupnost v pokrajini ob Muri je dosegla vrhunec ob koncu 19. stoletja in bila nato v prvih desetletjih 20. stoletja najbolj vplivna in dejavna na celotnem slovenskem ozemlju. Žal je bila uničena v holokavstu med drugo svetovno vojno, ko so tudi sicer maloštevilni slovenski Judje doživeli veliko preganjanje in uničenje v zloglasnih uničevalnih koncentracijskih taboriščih. Lahko zapišemo, da je bila med drugo svetovno vojno glede na številčnost tedanjega prebivalstva na Slovenskem uničena znatna gospodarsko prominentna in organizirana

¹ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992, 5.

judovska srenja, ki je bila nato za nameček po letu 1945 iz javnega in socialnega spomina zelo temeljito izrinjena in potisnjena povsem na rob zgodovinskega spomina. To velja še zlasti za predvojno vplivno in številčno močno judovsko skupnost v Prekmurju, kjer je največ Judov živelo na območju Murske Sobotne in Lendave, nekaj pa tudi na prekmurskem podeželju. V času modernosti so Judje na ozemlju današnje Slovenije v smislu populacijske entitete najbolj zaznamovani s svojo pretežno fizično odsotnostjo.² Po končani drugi svetovni vojni se je obnovila judovska občina v Ljubljani. Peščici ljudi, ki je takrat sestavljala povojno judovsko skupnost v Sloveniji, v času komunizma ne more povrniti religioznega predznaka, kakršnega je skupnost imela pred vojno. Versko življenje je skoraj povsem okrnjeno in do neke mere je javno izpovedovanje vere nezaželeno celo med Judi.³ Judovska skupnost je tako prevzela minimalno versko vlogo in skrbela predvsem za organizacijo pogrebov in mladinskih dejavnosti, s katerimi se je ukvarjala tudi Zveza judovskih skupnosti Jugoslavije.⁴ Šele v sredini 80-ih let prejšnjega stoletja se začnejo razmere počasi spreminjati in v javnosti se pojavljajo prve judovske družine, ki so skoraj 50 let preživele v popolni anonimnosti. Judovska skupnost Slovenije je postala z osamosvojitvijo Slovenije leta 1991 samostojna

organizacija, ki ni bila več vezana na Beograd. S tem se je Judovska skupnost Slovenije po katastrofi druge svetovne vojne po skoraj 50 letih znova postavila na lastne noge in je ob slovenski osamosvojitvi štela okoli 130 članov. Judov v Sloveniji je bilo v tem času okoli 300.⁵ Judje so se v samostojni slovenski državi začeli bolj organizirati in si prizadevati za obnovo judovske kulture, jezika in vere. Pri tem so si največ pomagali sami, v veliko pomoč pa jim je bil tudi JOINT – American Jewish Joint Distribution Committee, ki je zlasti finančno podpiral začetne projekte in še danes financira nekatere programe. V veliko pomoč sta bila rabina Ariel Haddad iz Trsta in Sasha Pečarič iz Krakova. Danes so Judje organizirani v eno najmanjših judovskih skupnosti v Evropi, saj uradno članstvo šteje okoli 130 ljudi.⁶ Starostna struktura judovskega življa je precej neugodna, mladih je malo. Judovska skupnost Slovenije se je v desetletju pred slovensko osamosvojitvijo ubadala s številnimi težavami in niti ni imela svojega rabina, ker ga enostavno ni bila sposobna plačati. Slovenski Judje niso bili bogati, večina jih je imela srednjo izobrazbo, njihovo vodstvo je bilo tudi na Slovenskem izpostavljeno procesom modernizacije, sekularizacije in asimilacije. Verske obrede so opravljali zasebno, po stanovanjih, kjer so tudi praznovali svoje

² Hannah Starman, *Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji, raziskovalni ekspoz, Razprave in gradivo* 45, Ljubljana 2004, 160–161.

³ Mladen A. Švarc, *Judje kot objekt teoretičnega izživeljanja, Naši razgledi št. 19, 14.10.1998, 11–12. Prim. Marjan Toš, Stereotipno o zgodovinskem spominu na slovenske Jude, Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 2006, 209–220.*

⁴ Savez jevrejskih opštin Jugoslavije s sedežem v Beogradu je redno izdajal letne *Jevrejske almanah*e, v katerih se omenja tudi dejavnost slovenskih Judov.

⁵ Andrej Kožar-Beck, *Ob vstopu v leto 5761, v: Judovski koledar 5761, Judovska skupnost Slovenije, Ljubljana 2000, 1.*

⁶ Po popisu prebivalstva 1991 je živelo v Sloveniji 199 Judov, njihovo število se v kasnejših letih ni bistveno spremenilo, čeprav judovska skupnost na svojih spletnih straneh navaja oceno, da naj bi bilo v Sloveniji približno 500 Judov. Podatek ni preverjen, čeprav je tudi za slovenske Jude značilno, da se mnogi še vedno neradi javno opredeljujejo kot Judje. Kot zanimivost navajamo, da je na primer leta 1987 v Murski Soboti živelo le še 9 Judov, v 50-ih letih prejšnjega stoletja je bilo vseh članov Judovske skupnosti Slovenije 118, v začetku 90-ih let pa le še 52. Nato se je število uradnih članov postopoma večalo. Nekaj se jih je k nam priselilo, nekaj pa se jih je pojavilo v javnosti po tem, ko so skoraj 50 let v komunizmu skrivali svoje poreklo. Več kot polovica slovenskih Judov je v zadnjem obdobju nekdane socialistične Slovenije živela v Ljubljani, nekaj malega tudi v Prekmurju, kjer pa je vseskozi po letu 1945 šlo zgolj za preživetje ostanka ostankov nekdane močne in vplivne judovske skupnosti, ki je bila skoraj povsem uničena v holokavstu druge svetovne vojne. V Lendavi danes ne živi noben Jud več (prim. Marjan Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude, rokopis doktorske disertacije, Ljubljana 2007*).

praznike, predvsem novo leto in pesah. Prirejali so tudi komemoracije žrtvam holokavsta, ki pa so jih mediji v dobršni meri prezrli in je v javnosti obveljala ocena, da spomina na holokavst ni, ker Judov v Sloveniji ni več. A to je zelo poenostavljena stereotipna trditev, ki je bila in je še vedno daleč od zgodovinske resnice, da je bila v holokavstu skoraj povsem uničena tudi slovenska judovska skupnost. Po slovenski osamosvojitvi in organizacijski postavitvi Judovske skupnosti Slovenije kot krovne organizacije slovenskih Judov je bilo veliko energije in truda vloženega tudi v približevanje religije in religioznih konceptov mlajši generaciji slovenskih Judov, ki razen v družinskih okvirih pravzaprav ni imela možnosti za dejavnejše versko življenje. Začeli so se procesi zapolnjevanja petdesetletne vrzeli pretrgane tradicije verskega življenja slovenskih Judov. Izhajati je začelo glasilo skupnosti Menora, povečalo se je zanimanje za učenje hebrejskega jezika. Posebno poglavje novejšega časa pa predstavlja prizadevanje skupnosti za vrnitev med vojno in po njej nacionaliziranega oziroma odvzetega judovskega premoženja. Poleg odškodnine za odvzeto in zaplenjeno premoženje zahtevajo slovenski Judje tudi ustreznejšo predstavitev judovske kulture v šolskih učbenikih, saj ocenjujejo, da je v njih o holokavstu in judovski kulturi ter zgodovini nasploh premalo vsebinskih poudarkov.⁷ V zadnjem obdobju se veliko govori tudi o antisemitizmu na Slovenskem, ki pa ga moramo

ocenjevati v kontekstu širših dogajanj in pojavov in upoštevati nekaj posebnosti. Predvsem velja ocena, da antisemitizem na Slovenskem ni nikoli prešel v nasilno fazo obračunavanja z judovskim prebivalstvom ali celo v ubijalsko nasilje.⁸ Ko danes govorimo o antisemitizmu, moramo posebej izpostaviti, da gre v bistvu za »antisemitizem brez Judov«, saj je judovska skupnost v Sloveniji resnično skromna. A številčna skromnost ni ovira za aktivno delovanje in prizadevanje, da bi njena vloga postala opaznejša in pomembnejša v verskem in predvsem kulturnem pogledu. K ohranjanju judovske zgodovine, kulture in dediščine naj bi še več pripomogli tudi obe ohranjeni sinagogi, zelo stara srednjeveška v Mariboru in mnogo mlajša iz sredine 19. stoletja v Lendavi. Obe delujeta kot kulturna centra in se med seboj tudi vsebinsko povezujeta. Žal je bila mogočna murskosoboška iz začetka 20. stoletja leta 1954 barbarsko in po nepotrebnem porušena. Kljub temu je zgodovinski spomin na slovenske Jude ostal in se postopoma krepi. K temu veliko pripomorejo tudi programi in projekti, kot je Evropski dan judovske kulture, v katerega se je dejavno vključila tudi mariborska Sinagoga. Bistvena težava, ki pesti slovensko judovstvo, je že omenjena močna asimilacija. Mlajše generacije ne odraščajo v vednosti in zavesti svojih korenin in tako ali ne vedo za svoj judovski izvor ali pa jim enostavno ne pomeni dovolj. Je pa slovenska judovska skupnost zaradi konstantnih migracij znotraj nekdanje Jugoslavije kulturno precej

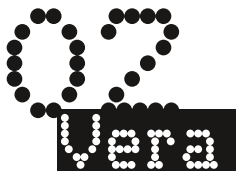
⁷ Andrej Kožar-Beck, predsednik Judovske skupnosti Slovenije, opozarja, da so bili v času nacizma tudi slovenski Judje »pobiti kot mačke« in da so bili ukrepi povojnih oblasti v zvezi z zaplembami premoženja izjemno radikalni. Po njegovih navedbah živi v Izraelu še danes 52 Judov, ki jim je bilo v Sloveniji odvzeto premoženje in ki se želijo o tem pogovoriti z državo. Zahteva po priznanju odškodnine za odvzeto premoženje slovenskih Judov je bila Vladi Republike Slovenije prvič predstavljena februarja 2000.

⁸ Barbara Stanič, Antisemitizem kot model zatiranja, v: Vsakdanost rasizmov, ČKZ, XXII (1996), št. 179, 36. Slovenski antisemitizem je bil omejen bolj na mesta in na podeželje v večji meri ni prodr. Pogosto je obveljal tudi stereotip, da v Sloveniji antisemitizma ni bilo in da Slovenci nismo antisemiti, kar je temeljilo na predpostavki, da Slovenci z Judi niso imeli pretirano veliko stikov. Po končani drugi svetovni vojni leta 1945 smemo in moramo gledati na antisemitizem v Sloveniji v kontekstu totalitarnega političnega sistema s prevladujočim partijsko-birokratskim državnim aparatom. Judje, ki so še ostali na Slovenskem, svoja judovstva v glavnem niso javno izpostavljali.

mešana. To ji daje dodatno težo in pomen. Judje se javno še vedno neradi opredeljujejo kot Judje, saj so tragedije holokavsta živo v spominu. Med drugo svetovno vojno je namreč slovenska judovska skupnost doživela strahoten udarec, ki ga je nato dodatno »obtežila« povojna oblast s postopnim brisanjem Judov iz javnega, socialnega in navsezadnje tudi zgodovinskega spomina. Zlasti predvojna vplivna judovska skupnost v Prekmurju je bila potisnjena na rob zgodovinskega spomina in iz njega celo skoraj povsem izbrisana.⁹ Mnoge okoliščine te hitre pozabe še vedno niso docela razjasnjene in pojasnjene in k odstranjevanju temnih lis povojnega slovenskega judovstva lahko veliko pripomorejo posamezni projekti, s katerimi se izpostavljata prisotnost judovskega življa in njegova bogata dediščina na Slovenskem. Z gostujočo dokumentarno razstavo Mestnega muzeja Ljubljana in Judovske skupnosti Slovenije ponujamo na ogled vsakdanje stvari, ki jih ostanki ostankov slovenskih Judov še vedno hranijo, negujejo in navsezadnje tudi uporabljajo. Avtentični predmeti javnost поблиže seznanjajo tudi o posebnostih judovske vere in tradicije.

Dr. Marjan Toš

⁹ Marjan Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude, rokopis doktorske disertacije, Ljubljana 2007.*

JUDAIZEM

Prva monoteistična religija; daje poseben vpogled v Boga, človeštvo, z nami deli nekaj pomembnih idej o človeštvu in odnosih med posamezniki. *Deset zapovedi* je zbirka bibličnih idealov. Že Tora sama je zbirka zakonov in zapovedi, ki jim sledi še veliko drugih. Judaizem nekateri imenujejo tudi religija zakonov oz. zapovedi.

GLAVNA BESEDILA JUDAIZMA: TORA, TANAH, TALMUD, MIDRAŠ

TORA – PENTATEVH – pet Mojzesovih knjig oziroma prvih pet knjig Biblije (Berešit (Geneza), Šemot (Eksodus), Vajikra (Levitik), Bamidbar (Numeri), Dvarim (Devteronomij)). Sama beseda Tora pomeni tudi učenje, nauk.

TANAH – temu bi lahko rekli judovska Biblija; vsebuje Toro – Pentatevh, Neviim – Preroke, Ketubim – Spise (ki vsebujejo ostale knjige: Jobova, Rutina, psalme ...)

TALMUD – knjiga komentarjev judovskih zakonov

MIDRAŠ – knjiga, v kateri se na način pripovedovanja zgodb skuša razložiti stvari, ki v Tori ostanejo nerazjasnjene

KABALA – judovski misticizem; najpomembnejša knjiga je Zohar

HALAHA – judovski zakon: celotna zbirka navodil in navad, ki jim morajo Judje slediti, vključno z bibličnimi zapovedmi (iz Tore jih je 613) in drugimi zapovedmi, ki so jih skozi stoletja vpeljevali rabini in slonijo na prvih zapovedih

SIDUR – hebrejska beseda za molitvenik; obstajajo sidurji za vsak dan in posebni za praznike

Nekoč je šel človek, ki ni bil Jud, k znanemu judovskemu rabinu Hillelu in ga vprašal, ali se lahko nauči Tore, »stoječ na eni nogi«. Rabin mu je odgovoril: »Takole, stoječ na eni nogi, najpomembnejša ideja judaizma je: ‘Ne naredi drugemu tega, kar ne želiš, da drugi naredi tebi.’«

MOLITVE

Hebrejska beseda za molitev je *tefila*. Izvira iz besede l'hitpalel, kar pomeni soditi samemu sebi. Z molitvijo torej iščemo odgovore v sebi.

Življenje ortodoksnega Juda je ves čas prepleteno z molitvami; začnejo se takoj, ko vstanemo, saj se moramo takrat zahvaliti Bogu, da smo se zbudili. Tri glavne vsakodnevne molitve so: jutranja (*šaharit*), popoldanska (*minha*) in večerna (*maariv*). Molitve so zbrane v knjižicah, imenovanih *sidurji*.

Š'MA

Najstarejša judovska molitev, ki je sestavljena iz odlomkov četrte in pete Mojzesove knjige – Numerija in Deveronomija. Prvi odstavek molitve nam narekuje, naj te besede govorimo ob vsaki priložnosti, ko vstanemo in ko gremo spat, zato je že vrsto let navada, da zjutraj in zvečer odmolimo Š'ma.

ŠMONE ESRE

V prvih stoletjih n. št. so modreci sestavili molitev, ki zajema malodane vse, o čemer bi človek sploh hotel moliti. Poimenovali so jo *Šmone Esre*, kar pomeni 18; vanjo so namreč vključili 18 blagoslovov. Šmone Esre imenujemo tudi *Amida*, kar pomeni stati, saj se med to molitvijo ves čas stoji.

KADIŠ

Je ena izmed redkih ali celo edina molitev v aramejščini, ki slavi Boga. Na splošno poznamo Kadiš kot molitev za umrle, vendar obstaja veliko različic, ki niso namenjene žalovanju. Molitev sama ne govori o smrti ali žalovanju, temveč potrjuje našo vero v Boga. Kadiš je postal molitev žalujočih zato, da bi tudi v času osebne izgube ohranili vero in zaupanje v Stvarnika.

Točno moramo vedeti, zakaj molimo in v zvezi s čim. To naše zavedanje se imenuje kavana. Brez kavane z molitvijo nismo izpolnili ničesar. Molitev brez kavane ni molitev!

SINAGOGA

To ni zgolj prostor, v katerem se izvajajo verski obredi, temveč je njena funkcija večplastna, je tudi prostor za učenje, srečevanje drugih ljudi iz skupnosti, prostor, kjer se stvari dogajajo. Zato si je z leti tudi pridobila različna imena:

- *bejt kneset* – hiša za zbiranje, zbirališče, shodnica; to pomeni tudi beseda sinagoga, ki prihaja iz grščine
- *bejt midraš* – hiša učenja
- *bejt tefila* – hiša molitve
- ... ali preprosto *šul* (v jidišu)

TEMPELJ

Prva zgradba, povezana z izvajanjem verskih obredov ter praznovanjem praznikov, ki so bili opisani in zapovedani v Tori, je bil *Tempelj*. *Prvega* je zgradil kralj *Salomon* v 10 stol. pr. n. št. v *Jeruzalemu*. V tem času so stari Izraeliti potovali iz vse dežele, da bi tam praznovali glavne praznike.

Leta *586 pr. n. št.* so ga uničili Babilonci, hkrati pa je bilo veliko Judov izgnanih v Babilon. *Drugi Tempelj* je bil zgrajen v letu *516 pr. n. št.*, po vrnitvi iz babilonskega izgnanstva; tega so leta *70* uničili Rimljani. Od takrat naprej se v judovstvu uporablja decentraliziran način izvajanja verskih obredov, še posebej zato, ker je uničenju sledila tudi razpršitev Judov po vsem svetu in centralizirano izvajanje obredov v smislu enega Templja ni več mogoče.

Zahodni zid (ponekod znan tudi kot Zid objokovanja), ostanek Templja v starem delu Jeruzalema, najsvetejši kraj za Jude. *Verni Judje še danes hodijo molit k Zahodnemu zidu. Navada je tudi, da na listke papirja napišejo svoje želje, da bi hitreje prišle do Boga ...*

KIPA, JARMULKA – značilno pokrivalo Judov, ki kaže, da nosilec spoštuje vero, zapovedi, Boga

SIDUR – molitvenik, obstajajo različne vrste sidurjev za različne priložnosti – za praznike, šabat ali navaden dan

TALIT – molitveni šal

TEFILIN – posebni predmeti, ki si jih moški po zapovedih naveže med oči in na roko; vsebujejo dele Tore, ki sestavljajo tudi molitev Šma Israel

BIMA – prostor, s katerega se bere Tora, navadno na sredi prostora in nekoliko dvignjen nad ostalimi deli sinagoge

ARON HAKODEŠ – omara, v kateri so spravljene zvitki Tore; odprejo jo le ob določenih delih molitve

ZVITKI TORE – prvih pet Mojzesovih knjig (Geneza, Eksodus, Levitik, Numeri, Devteronomij). Navada je, da ima vsaka sinagoga vsaj tri zvitke Tore. Zvitki so napisani v skladu s tisočletja dolgo tradicijo na posebnem papirju, na katerega t.i. sofer (pisalec) na roko piše besedilo.

MENORA – kopija sedmerokrakega svečnika, ki je bil najprej postavljen v Tempelju

MEHICA – pregrada, ki deli moški del sinagoge od ženskega dela; v liberalnih sinagogah pa ženske in moški sedijo skupaj

MEZUZA – majhna škatlica, ki se pritrdi na okvir vrat; vsebuje dele molitve Šma Israel in opozarja, da se vstopa v judovsko domovanje

obredov

BRIT MILA

(obrezanje moških potomcev; simbolično dejanje zaveze z Bogom)

Začetek tega obreda sega že v čas Abrahama, ki je po božjem navodilu obrezal sebe in moške člane svoje družine ter tako izpolnil zavezo z Bogom in svojemu potomstvu zagotovil kanaansko deželo. Obrezovanje navadno poteka 8. dan po dečkovem rojstvu, izvede ga *mohel* – oseba, ki je posebej izšolan za obrezovanje. Obred pomeni veliko družinsko svečanost.

BAR MICVA IN BAT MICVA

Polnoletnost dečka v judovstvu nastopi z njegovim trinajstim letom. Zaznamuje tudi pridobitev otrokove verske in zakonske zrelosti.

Rojstni dan se praznuje po hebrejskem rojstnem datumu in koledarju. Obred bar micve poteka v sinagogi, in sicer tako, da deček prvič bere odlomek iz Tore oziroma pokaže svoje znanje. S tem izvede svoje prvo javno dejanje v vlogi polnopravnega člana skupnosti. Dečki so od svoje bar micve dalje del *minjana** in morajo izpolnjevati zapovedi.

Bat micva oziroma polnoletnost za deklice je nastala šele v 19. stoletju. Lahko se opravlja na praznik žetve (*šavuot*) za več deklic hkrati z branjem molitev in sprejetjem določenih predpisov.

MINJAN – 10 odraslih moških, ki morajo biti navzoči, da se lahko izvajajo verski obredi

POROKA

»Zaradi tega bo mož zapustil očeta in mater in se pridružil svoji ženi in bosta eno meso.« (Prva Mojzesova knjiga 2:24)

V judovskih naukih je poroka osnovna družbena institucija, ki jo je ob stvaritvi sveta ustanovil Bog sam. Namen poroke je sreča in prijateljstvo med zakoncema ter rojstvo številnih potomcev, saj v Tori piše: »Bodita rodovitna in množita se ...«. Koncept zakona je strogo monogamen, celibat pa je prepovedan. Poroke se v določenih mesecih ne izvajajo. Torek je priljubljen dan za poroke, saj velja za srečen dan, Bog je namreč pri stvarjenju sveta v torek dvakrat videl, da je dobro. Dan pred poroko se ženin in nevesta postita in tik pred poroko skupaj s pričami podpišeta *ketubo*, tako imenovano predporočno pogodbo, v kateri so naštet medsebojne dolžnosti zakoncev. Poroka poteka pod *hupo* oziroma baldahinom – tkanino, podprto s štirimi drogovi.

HUPA – Poročni baldahin simbolizira dom in družino, ki ju zakonca pričneta graditi. Po požirku vina in rabinovem blagoslovu natakne ženin na nevestin desni kazalec zlat prstan ter po rabinovih blagoslovih z desno nogo zdrobi kozarec.

ZDROBLJENJE KOZARCA – Spominja na uničenje Tempļa v Jeruzalemu leta 70 n. št. in na to, da se je treba tudi v času veselja spominjati žalostnih dogodkov. Poročnemu obredu sledita obilna pojedina in ples. Na ortodoksnih porokah moški in ženske plešejo posebej.

SMRT IN ŽALOVANJE

Talmud razlaga, da so nekoč imeli navado pokopavati bogate mrtve na svečani visoki postelji, okrašene in pokrite z bogatimi pokrivali, revne pa na preprostih mrtvaških nosilih, zaradi česar je bilo revne ljudi sram. Zato je bil uveden zakon, da morajo biti vsi prinešeni na preprostih mrtvaških nosilih. Smrt naj ne bi bila čas za prikazovanje razkošja. V smrti so vsi ljudje enaki. Sledi pogreb, tako da je lahko z razkrajanjem telesa v zemlji izpolnjen biblijski zakon »v prah se boš povrnil«. Zato ortodokсно judovstvo globoko nasprotuje sežiganju/žari. Prav tako mora biti umrlı pokopan čim hitreje po smrti, idealno je v 24 urah, da bi se izognili onečaščenju telesa z zanemarjanjem potrebne religiozne procedure. Pokojnika oblečejo v bela oblačila (moškim se nadene talit z odstranjenimi resicami v znak končanja izpolnjevanja obveznosti v tem življenju) in pokopljejo brez krste na nosilih. Pogrebni obred je zelo preprost. Polaganje cvetja in vencev ni judovski običaj. Ortodoksni Judje tudi prepovedujejo gledanje ljubečih po smrti. Svojci se umrlega spominjajo takšnega, kot je bil, ko je živel, in ne v obliki hladnega, negibnega trupla. Slavospev, nedovršen del pogrebne slovesnosti skupaj z molitvijo v imenu duše, poudarja načine, na katere lahko odhajajoči nadaljuje življenje v naših mislih in naših srcih.

Judovska vera šteje posmrtni svet za človekov pravi dom. Na tem svetu se pripravimo na prehod v drugega, zato smrti ne dojemajo kot tragičen, strašen dogodek. Ob smrti si sorodniki umrlega v znak žalovanja raztrgajo zgornji del oblačila (*kriah*) in ga takšnega nosijo še 7 dni po pogrebu, razen na šabat. Takoj po pogrebu nastopi sedemdnevna faza žalovanja, imenovana *šiva*, ki jo bližnji sorodniki preživijo doma.

Šiva je čas za ljudi, da obiščejo žalujoče, z njimi delijo zgodbe o umrlem in jim pomagajo obupati pozitivne spomine, ki jih smrt ne more izbrisati. Med šivo ritualni zakon žalujoče obvezuje, da ostanejo na enem kraju, tako da jih lahko najdejo vsi, ki jim želijo izraziti sožalje. Pokopanega telesa ni dovoljeno odkopati ali premestiti, razen v posebnih primerih. Vsak pokojnik ima svoj grob – kot se sam rodiš, se sam tudi povrneš v telo zemlje. Po šivi sledita še 30-dnevna (*šlošim*) in zatem 12-mesečna faza žalovanja (*avelut*). V tem času oseba živi normalno življenje, vendar se ne udeležuje veselih družabnih dogodkov, z izjemo šabata in judovskih praznikov.

HEBREJŠČINA – IVRIT

Hebrejščina je eden najstarejših jezikov na svetu in je danes uradni jezik države Izrael. Čeprav se je moderna hebrejščina razvila šele v zadnjem stoletju, se še vedno govori in piše zelo podobno kot biblijska hebrejščina izpred več kot 3000 let.

ZGODOVINA

Hebrejščina spada v skupino semitskih jezikov. Govorila se je že v času preseljevanja Hebrejcev v Kanaan, uporabljali pa so jo tudi Izraelci v obdobju Stare zaveze. Večji del judovske Biblije je napisan v hebrejščini. Jezik je kasneje počasi zamiral in se okrog leta 250 p. n. št. umaknil iz govorjene rabe, saj je v tem času prevladala aramejščina – tedanja lingva franka Bližnjega vzhoda.

Določene knjige judovske Biblije so tako zapisane tudi v aramejščini. V tem jeziku je zapisan tudi Talmud. Vse do 19. stoletja je hebrejščina obstajala bolj ali manj le v pisani besedi in tako živela v verskem, šolskem in medosebnem komuniciranju med Judi v judovskih skupnostih po svetu.

ZNAČILNOSTI

Hebrejščina se piše z desne proti levi. Nekateri trdijo, da zato, ker je bilo v antiki lažje klesati v kamen z desne proti levi. Hebrejsko abecedo sestavlja 22 črk. Večina samoglasnikov se ne piše, zato se za lažje razumevanje uporablja sistem pik in črt (*nikud*). Jezik pozna samo tri čase.

BEN JEHUDA je vse svoje življenje posvetil poenotenju Judov s premostitvijo te jezikovne delitve. V hebrejščino je vnesel na tisoče novih besed in tako je ta jezik postal priljubljen med judovskimi priseljenci v Palestini in je skupaj z arabščino postal uradni jezik leta 1947 nastale države Izrael. Pred leti je bil v Izraelu oskrunjen nagrobnik Ben Jehude. Družina oziroma njegovi potomci so se na to odzvali z mislijo, da to štejejo za zmago, saj je bil nagrobnik popisan v hebrejščini ...

*Hava nagila, hava nagila, hava nagila ve jismeha.
Havane ranena, havane ranena, hava neranena ve jismeha.
Uru, urahim belev sameah
Uvrahim belev sameah
Uvrahim, uvrahim
Belev sameah.*

Jezikovna delitev Judov do druge svetovne vojne je poznala ladino in jidiš. Danes sta oba kot govorjena jezika skoraj izumrla, saj ju večinoma govorijo le starejši ljudje.

JIDIŠ

Jidiš spada v skupino zahodnogermanskih jezikov, ki sodijo med indoevropske jezike. Piše se z desne proti levi s hebrejskimi črkami. Jidiš je vzniknil okoli leta 1100 v judovskih getih srednje Evrope kot mešanica številnih srednjeveških nemških dialektov. Od tam se je v 14. stoletju s preganjanimi Judi razširil v vzhodno Evropo, vse do 18. stoletja živel skoraj kot univerzalen jezik Judov in se širil na druge konce sveta, kamor so se Judje preseljevali. Pred drugo svetovno vojno je bil to jezik približno 11 milijonov ljudi.

Zanimivost: med najbolj znanimi pisatelji literature v jidišu je Isaac Bashevis Singer, ki je prejel tudi Nobelovo nagrado za literaturo.

LADINO

Ladino je romanski jezik, ki izhaja v glavnem iz stare kastiljščine in hebrejščine, pa tudi turščine in arabščine. Imenuje se tudi *Judeo-Spanish*, *Sefardi*, *Dzhudezmo*, *Judezmo* in *Spanyol*. Sefardski Judje so ga govorili na področju južne Evrope, Balkana (Sarajevo, Beograd), severne Afrike, Bližnjega vzhoda in v manjši meri tudi na Nizozemskem in v ostalih delih zahodne Evrope. Odnos ladina do španščine je podoben tistemu med jidišem in nemščino. Literatura v glavnem obsega verska dela (prevod Biblije v 14. in 15. stoletju), ljudske pripovedi, pesmi, eseje in novinarska dela. Piše se v glavnem v latinici, ponekod tudi s hebrejsko pisavo.

Judovski

Koledar

JUDOVSKI KOLEDAR IN PRAZNIKI

Judovski koledar je kombinacija lunarno-solarnega, ima 12 mesecev (včasih 13). Judovsko leto se prične jeseni ob prvem dežju; trenutno smo na koncu leta 5767.

Leto je polno praznikov, eni so bolj pomembni od drugih, vsi pa spominjajo na vesele ali žalostne dogodke v judovski zgodovini.

Če praznik ni post, se veliko in praznično je.

ROŠ HAŠANA – NOVO LETO

Z novim letom se začne desetdnevno obdobje, ko si je treba pogledati v dušo in pregledati svoja dejanja preteklega leta ter se spraviti s svojimi bližnjimi.

Roš hašana slavi dan, ko je Bog ustvaril Adama in Evo. Lahko bi rekli, da je to tudi rojstvo človeka.

KNJIGA SMRTI IN ŽIVLJENJA

To je dan, ko Bog vzame svoje tehtnice ter stehta dobra in slaba dejanja vsakega posameznika.

Glede na to, kam se tehtnica nagne, mu sporoča, kakšno bo naslednje leto in v katero knjigo bo vpisan – v knjigo Življenja ali v knjigo Smrti ...

Večina ljudi pa je navadno nekje v sredi. Zato Bog da ljudem še eno priložnost, in sicer 10 dni od novega leta do jom kipurja, t.i. deset dni kesanja, nato pa se usoda dokončno zapečati ... Takrat ljudje razmislijo o svojih dejanjih, o tem, koga so prizadeli ... Opravičijo se in tehtnica se nagne na dobro stran.

Meseci

TIŠREJ

HEŠVAN

KISLEV

TEVET

ŠVAT

ADAR

NISAN

IJAR

SIVAN

TAMUZ

AV

ELUL

Prazniki

ROŠ HAŠANA
JOM KIPUR
SUKOT

HANUKA

POST 10. TEVETA

TU B'ŠVAT

PURIM

PESAH
DAN SPOMINA NA
HOLOKAVST

ŠAVUOT

POST 17. TAMUZA

TIŠA B'AV

mesec, posvečen
molitvam in
pripravam na
naslednji tišrej

ŠOFAR

To je poseben inštrument, ovnov rog, na katerega se v povsem določenem zaporedju trobi na ta dan; to je klic za prebujenje. Ob poslušanju zvokov šofarja se vsak vernik zazre v svoja pretekla dela in v svojo notranjost.

TAŠLIH

Na ta dan posameznik odide k reki, obrne žepe in s tem simbolično ponazori, da mu je žal, da se kesa in upa, da bo reka odnesla njegove grehe in slaba dejanja. Simbolično se na ta praznik jabolko pomoči v med – tudi če je bilo človeku najprej namenjeno bolj kislo leto; s tem upamo, da bo bolj sladko ...

In ob tem si Judje zaželi: **LE ŠANA TOVA TIKATVU!**

Da bi bili vpisani za dobro leto!

JOM KIPUR

Obdobje kesanja konča 24-urni post, jom kipur ali dan sprave, ko človek dušo spravi tudi z Bogom.

Jom kipur je poleg sobote – šabata – najsvetejši dan judovskega koledarja; takrat se življenje ustavi, da bi očistili dušo. To je dan popolnega posta, dan, ki ga večina ljudi, tudi če so še tako neverni, preživi v sinagogi ob molitvah. Na ta dan imajo ljudje še zadnjič priložnost za razmislek in kesanje.

Zaželimo si še: **GMAR HATIMA TOVA!**

Da bi bili dobro zapečateni!

SUKOT

Sedemdnevni festival, spomin na čase, ko so Judje 40 let tavalj v puščavi in ko jih je pri življenju ohranjala zgolj božja previdnost.

SUKA

Je koč, ki se zgradi na prostem in mora imeti streho, skozi katero se vidi nebo, tako da se v njej simbolično podoživlja čas v puščavi in izraža hvaležnost za to, kar imamo.

HANUKA

Praznik luči, ki se praznuje pozimi. Njegovo glavno sporočilo je, da se Judje ne smejo asimilirati in prevzeti verskih navad svojih sosedov!

Zgodba o hanuki je zgodba o času, ko so tudi na Bližnjem vzhodu vladali Grki, zaradi zanimive filozofije in načina življenja pa jim je sledilo tudi veliko Judov. Kasneje so Grki Jude začeli zatirati, v Tempelj so postavili kipe svojih bogov. Judje so se temu uprli, vdrli v Tempelj, odstranili kipe in Tempelj ponovno posvetili – tudi beseda hanuka pomeni posvetitev.

Ob tem se je zgodil še en čudež: ponovno so prižgali menoro, svečnik v Templju, in olje, ki naj bi zadostovalo le za en dan gorenja menore, je gorelo kar osem dni, tako da je zdržalo do nove pošiljke ... Zato se hanuka seveda praznuje osem dni in prižge se osem svečk ...

Zaradi čudeža olja se za hanuko pripravljajo krofi, *latkes* – hrana, ocvrta v olju ...

Dreidl – vrtavka, na kateri so hebrejske črke NGHŠ, začetnice stavka: »Velik čudež se je zgodil tam.«

PURIM

Na purim se bere iz knjige Ester; ta pripoveduje zgodbo judovskega dekleta, ki je postalo kraljica Perzije. Ker so tudi v tistem času živeli posamezniki, ki so hoteli ljudstvo uničiti, je posredovala Ester in rešila judovsko ljudstvo. To je zgodba o skritem čudežu, zgodba, ki uči, da na svetu ni naključij. Zato je to vesel praznik, na katerega ljudje nosijo maske in se predvsem zabavajo ...

PESAH

Glavna tema tega praznika je svoboda. Obuja spomin na čas, ko je Bog s pomočjo Mojzesa popeljal ljudstvo iz suženjstva v Egiptu in ga peljal proti mestu, kjer je od Boga prejelo najpomembnejši dokument – Toro.

Gre za zelo pomemben praznik, kajti to ni le dan praznovanja osvoboditve, ki se je zgodila pred tri tisoč leti, pač pa je to vsako leto čas za razmislek o posameznikovi osebni svobodi.

Ker je moralo ljudstvo iz Egipta bežati v naglici in ni imelo časa pripraviti in speči kruha, je simbol praznika *maca* – nekvašeni kruh.

Praznik traja sedem dni in v tem času se Judje kvašenega kruha ne smejo niti dotakniti, gospodinjstvo pa ne sme vsebovati niti drobtinice kvašenega kruha, zato je pred tem treba temeljito pospraviti stanovanje.

SEDER PESAH IN HAGADA

Seder je poseben obed, ki se ga na praznik izvede dvakrat. Ob tem berejo iz *Hagade*, knjige, ki vsebuje pripoved o odhodu iz Egipta. Celoten večer se odvija po točno določenem zaporedju in uživa se določena hrana, ki ima simbolni pomen.

ŠAVOUT

Praznik, ki sledi pesahu; praznovanje dneva, ko so Judje na gori Sinaj od Boga prejeli Toro.

POSTNI DNEVI

So dnevi, ko se Judje spominjajo uničenja Templja ter vseh drugih grozot, ki so prizadele judovsko ljudstvo.

TU BIŠVAT

Znano tudi kot novo leto dreves. To je vedno bolj priljubljen praznik, ki govori o odnosu ljudi do narave. Na ta dan Judje po vsem svetu sadijo sadike dreves.

JOM HAŠOA

Dan spomina na holokavst se obeležuje na dan bitke v varšavskem getu, aprila 1943, seveda po hebrejskem koledarju.

VIR

Geneza 2:3 – »In Bog je blagoslovil sedmi dan in ga posvetil, kajti ta dan je počival od vsega svojega dela, ki ga je storil, ko je ustvarjal.«

POMEN

Sedmi, najsvetejši dan v tednu je za Jude najpomembnejši praznik.

Šest dni na teden se ljudje posvečajo predvsem fizičnemu na svetu, sedmi dan pa svoji spiritualnosti, duhovnosti, pa tudi telesnemu počitku.

ŠABAT ni samo dan počitka, na ta dan so prepovedana točno določena dela, opravila, ki so povezana predvsem z ustvarjanjem ...

Šabat je zatočišče v času, dan, ko se človek posveti sebi, družini, prijateljem, ko izključi televizijo, radio, računalnik, odloži časopise, ne opravlja gospodinjskih del, ne kuha ... Na ta dan se Judje odpravijo v sinagogo, pojedjo prazničen obed, pojejo pesmi, se veselijo, se tudi učijo.

PETEK ZVEČER

Prične se v petek ob sončnem zahodu.

Ženska prižge vsaj dve sveči, nato družina odide v sinagogo, starši blagoslovijo otroke, pojejo šabatne pesmi. Sledi skupna večerja, z blagoslovom nad kruhom – *halo (ha-moci)* – in vinom (*kiduš*).

SOBOTNI DAN

Zjutraj lahko vsa družina odide v sinagogo, dan pa preživijo z družino, prijatelji, ob učenju in veselju ...

SOBOTA ZVEČER

Šabat se konča v soboto zvečer, ko so vidne prve tri zvezde na nebu, z obredom – *havdalo*.

V obredu izrečejo blagoslov nad vinom, ognjem, dišavami (*besamim*).

Tudi tako se praznuje šabat ...

ŠABAT ŠALOM!

KAŠRUT

Je posebna »dieta« za telo in dušo. Oboje nam je bilo dano od Boga, Tora pa nas uči, kako pravilno vzdrževati ta dva darova.

S spoštovanjem zakonov prehranjevanja telo preneha biti le sredstvo za zadovoljevanje osnovnih življenjskih potreb, kar nam je skupno z živalmi, ter postane čistiljiv dom naše duše.

Zakoni in zapovedi kašruta nas prav tako naučijo samodiscipline, blagoslovi, ki jih izrekamo pred obedom, pa dvignejo prehranjevanje na drugo, spiritualno raven.

V JUDOVSTVU LOČUJEMO:

- mlečno hrano od mesne
- košer hrano od nekošer oz. trejf hrane

Izvor zapovedi obeh delitev je v bibličnih zapovedih, v Tori.

KOŠER (DOVOLJENE) ŽIVALI:

- prežvekovalci z razklanimi parklji (koze, ovce, govedo, gazele, antilope) in določene ptice (gosi, kokoši, purani, golobi, jerebice, fazani, prepelice)
- dovoljene so vse ribe, ki imajo plavuti in luske

PREPOVEDANE ŽIVALI:

- prašiči, osli, konji, kamele, glodavci, zveri ter sesalci, ki živijo v vodi
- tudi kaviar, plazilci, dvoživke, mehkužci, raki, ostrige, jastogi ter insekti

LOČEVANJE

V judovski kuhinji delimo jedi na mesne, mlečne in parve (nevtralne). Mleko in mlečni izdelki morajo izvirati od košer živali in ne smejo vsebovati drugih živalskih maščob.

Beseda **parve** označuje hrano, ki ni ne mlečnega in ne mesnega izvora. Sem spadajo ribe, jajca, sadje, zelenjava, žita, testenine, kruh, stročnice, nekatere slaščice in večina pijač. Lahko jih kombiniramo z mesom in mlekom.

Zapoved o ločevanju mesa in mleka velja tako za uživanje kot tudi za pripravo hrane. Posebej pazljivi moramo biti pri kruhu in slaščicah. Natančno moramo preveriti vse sestavine in jih v primeru, da vsebujejo maslo ali mleko, ne jemo z mesnimi izdelki.

Po mesnem obroku mora preteči nekaj časa, preden lahko zaužijemo mleko. Večina skupnosti vztraja tri do šest ur, vendar se najdejo tudi krajši časi, na primer ena ura. V primeru, da smo najprej jedli mlečne izdelke, pa ni treba čakati, da lahko zaužijemo meso. Moramo si le sprati usta in izreči blagoslov po jedi.

ŠHITA

Vse meso in mesni izdelki morajo izvirati od živali, ki so bile zaklane po posebnih pravilih, imenovanih šhita; zakol navadno opravi mesar – *šohet*. Pred kuhanjem moramo odstraniti vso kri, saj je njeno uživanje strogo prepovedano.

V košer kuhinji moramo imeti dva kompleta loncev; enega za pripravo mesnih in enega za pripravo mlečnih jedi. Poskrbeti moramo, da jih ne zamešamo. To lahko naredimo tako, da kupimo posode različnih barv, jih označimo z nalepkami itd. Poleg posode moramo ločiti tudi pomivalne gobice. Priporočljivo (vendar ne nujno) je, da za pomivanje posode uporabljamo tudi ločene umivalnike. Hladilnik je lahko skupen, pod pogojem, da imamo ločene police za shranjevanje mesnih in mlečnih izdelkov.

Pomen vseh pravil kašruta je, da skupaj z ostalimi zapovedmi, ki se nanašajo na vsakodnevno življenje, pomaga zapolniti praznino med fizičnim in duhovnim, med navadnim in svetim. Na videz nepomembno dejanje se spremeni v pomemben ritual, skozi katerega se človek očisti in se s tem vsaj malo približa božanskosti.

VSAKDANJIK V JUDOVSKI TRADICIJI

Gostujoča razstava Mestnega muzeja Ljubljana –
projekt »Muzeji povezujemo« ob Evropskem dnevu judovske kulture v Sloveniji
Sinagoga Maribor, 2.9. – 14.9.2007

Izdal Pokrajinski muzej Maribor,
zanj Mirjana Koren, direktorica

Organizacija in izvedba projekta Sinagoga Maribor,
zanjo dr. Marjan Toš, vodja

Koordinatorice projekta
Marjetka Bedrač, Mojca Killer, Janja Rebolj

Besedilo in slikovno gradivo
Judovska skupnost Slovenije

Redakcija
Mojca Killer

Spremna beseda
Dr. Marjan Toš

Lektoriranje
Tanja Gregorič, Katja Paladin

Oblikovanje razstavnega gradiva
Tina Carič

Oblikovanje kataloga in priprava za tisk
Matej Koren

Tisk
Uprint d.o.o., Limbuš

Naklada
500 izvodov

Maribor, september 2007

Izdajo publikacije sta omogočila Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
in Mestna občina Maribor.

Vse pravice pridržane.

